

Актуальні проблеми сучасної науки в дослідженнях молодих учених

2006 9

- ★ *Діяльність правоохоронних органів*
- ★ *Питання теорії та історії держави і права*
- ★ *Удосконалення національного законодавства*
- ★ *Проблеми юридичної лінгвістики*

Заснований 1996 р.

Засновник –
Національний університет
внутрішніх справ

Зареєстрований
Міністерством
інформації України

Свідомство
про державну реєстрацію:
серія КВ № 3037
від 29.01.1996 р.

Виходить двічі на рік

Адреса редакції:
вул. Стевена, 14,
м. Сімферополь,
Україна, 95053

Адреса електронної пошти:
univ.crimea.ua.

Міністерство внутрішніх справ України
Харківський національний університет
внутрішніх справ
Кримський юридичний інститут

Актуальні проблеми
сучасної науки
в дослідженнях молодих учених

Випуск 9

Таврія
Сімферополь 2006

ІСТОРИЧНІ АСПЕКТИ ДЕРЖАВНО-ПРАВОВОГО РОЗВИТКУ

О.А. Гавриленко

Поняття, мета та види покарань в античних державах Північного Причорномор'я: Історико-правове дослідження

Значення права античних держав, що в розташовувалися на північному узбережжі Понту Евксинського в другій половині I тис. до н.е. – першій половині I тис. н.е., важко переоцінити. Тисячолітня епоха існування еллінської цивілізації в Північному Причорномор'ї полишила глибокий відбиток у праві багатьох поколінь давнього населення сучасної України. Античні традиції стали підґрунтям правового розвитку населення ранньосередньовічних міст Криму. Античні елементи можемо бачити й у правовій культурі населення Південно-Східної Європи більш пізнього періоду. Вже з кінця VII - VI ст. до н.е. в державних утвореннях, що постали на території Північного Причорномор'я, поступово складаються окремі елементи кримінального права, які прийшли до Херсонесу, Ольвії, Пантікапею та інших полісів перш за все з правової системи афінської держави через метрополію – Іераклею Понтійську та Мілет, хоча інколи відчувалися й місцеві впливи звичаїв та традицій сусідніх “варварських” племен.

Праці В.В. Латишева, Г. Бузольта, Т.В. Блаватської, Е.І. Соломонік, В.М. Ярхо та ін. дозволяють скласти певне уявлення про деякі основні риси кримінального права Афін та північнопонтійських полісів античного часу. Водночас спеціального юридичного дослідження проблеми досі не здійснювалося.

Під покаранням (τιμωρία) у праві грецьких полісів Північного Причорномор'я зазвичай розумілися заходи державного примусу проти злочинця, які були наслідком скоєного злочину. Не варто відкидати й погляд давніх еллінів на покарання як на кару – відповідну негативну реакцію богів, держави, суспільства, громадського об'єднання або певних осіб (наприклад, батька) на неправильну поведінку суб'єкта, порушення ним тієї чи іншої соціальної (а не лише кримінально-правової) норми (моралі, релігії, корпоративної, правової) [1, с. 44-45]. В античних полісах метою покарання було залякування, прагнення наперед виключити скоєння небажаних для громадян та держави вчинків. При цьому, як зауважував Плутарх, «законодавець при укладенні закону повинен мати на увазі те, що можливо для людини, якщо він хоче карати малу кількість винних з користю, а не багатьох – без користі» [2, с. 177]. У низці випадків на меті малося також відшкодування збитків від заподіяної шкоди (як правило, за допомогою еквівалентної грошової компенсації). Вже Аристотель підкреслював позитивну превентивну роль покарання, стверджуючи, що люди не роб-

лять поганих вчинків з остраху покарання, більшість же людей схильна віддавати перевагу своїм вигодам, а не загальному благу [3, с. 88].

З плином часу нормами звичаєвого права поступово обмежується один з найцікавіших древніх інститутів звичаєвого права – кровна помста, яка здавна була поширеною серед грецького населення, та часто порівнювалася у громадській правосвідомості з божественною відплатою. Кровна помста, як феномен звичаєвого права, був надзвичайно поширеним у індоевропейських народів, хоча, в залежності від конкретних обставин правового розвитку тієї чи іншої культури, це явище могло виявлятися як таке, що відживало свій вік, і навіть вступало у протиріччя з іншими компонентами або загальною структурою права (як у хетів або римлян) або, навпаки, як один з основних механізмів, що забезпечував правову стабільність та був глибоко укоріненим у правосвідомості й етичних уявленнях [4, с. 131] (як у скіфів, деяких іранських народів або германців).

У тогочасній громадській уяві кровна помста начебто виводилася за межі суто суб'єктивної людської поведінки та підіймалася до рівня загальносвітової об'єктивної закономірності, що охоронялася богами за законом Справедливості. Божествами родової (кровної) помсти давні греки вважали Еріній (Аллекто – Непробачаючу, Мегеру – Заздрісницю та Тисифону – Месницю за вбивство) [5, с. 664], хоча загалом діяли вони начебто за волею Зевса. Характерною рисою кровної помсти було застосування слідом за дією рівної міри протидії. Тому в чарративних джерелах при описанні цього звичаю часто застосовується термін «відплатити» (ἀντιδοῦναι) [6, с. 66]. «До числа світоглядних норм родового ладу, з якими увійшла в суперечність державна мораль, безсумнівно відносилось право кровної помсти, що містила у собі внутрішню суперечливу концепцію недоторканості особи: кожен член роду знав, що за його вбивство винний повинен поплатитися життям, але помста за пролиту кров водночас ставила під удар того, хто здійснив помсту (τέλεος) і таким чином робила мнимою його власну недоторканість», – роз'яснював В.М.Ярхо [6, с. 56]. Внаслідок цього, на зміну самосуду приходить покарання за вироком уповноважених органів.

Одним із найтяжчих покарань вважалася смертна кара. Цьому виду покарання (через отруєння (κόνειον), забивання камінням, палками (αποτύπλυνξις) тощо) за вироком суду зазвичай піддавалися громадяни, які здійснили зумисне і недозволене вбивство. Так само, як і за Афініським законодавством, громадяни, що здійснили навмисне вбивство, мали можливість врятуватися, добровільно виїхавши у вічне вигнання до закінчення судового процесу. Якщо ж вбивство визнавалося судом ненавмисним, то злочинець повинен був певним шляхом (за традицією) виїхати у вигнання на визначений термін (απενόστιςμος), по закінченню якого пройти релігійний обряд «очищення» та, повернувшись на батьківщину, примиритися з родичами вбитого [7, с. 77-78].

Як правило, релігійне «очищення» вимагалось у разі здійснення найтяжчих злочинів, що вважалися особистою образою богам (οδίκητος).

вбивства особи, яка перебувала на службі при храмі, і взагалі усякого вбивства, святотатства, викрадення священних предметів тощо [7, с. 76]. Очищення від вбивства, як правило, складалося з двох етапів: власне очищення, яке полягало в тому, що руки вбивці обливалися кров'ю жертвовної тварини і потім обмивалися водою, що символізувало його звільнення від кривавого гріху; та умилювання божества жертвами й молитвами. Очищення обов'язково повинно було здійснюватися на чужині, не в тому полісі, де було здійснено вбивство. Це було обов'язковою умовою його дійсності [7, с. 77].

У певних випадках особливо в V-IV ст. до н.е. смертна кара за скоєння державних злочинів могла бути замінена не лише на вигнання, але й, як додаткове покарання, на конфіскацію майна або штраф. Така практика була досить поширеною в державах античного світу. Відомо про неодноразові випадки такої заміни у разі винесення смертного вироку заочно, без присутності злочинця. Так, наприклад, ймовірно за клопотанням боспорського царя Сатира, афінським судом було переглянуто раніше винесений за звинуваченням у державній зраді вирок про страту діда Демосфена Гілона та замінено на грошовий штраф та довічне вигнання. Як на приклад, можна послатися й на долю грецького полководця Алквіада, якого у 415 р. було заочно засуджено до смерті афінським судом. В 411 р. він був призваний на службу до флоту під Самосом, куди утік ще до закінчення судового процесу, а в 408 р. урочисто повернувся до Афін [8, с. 75].

Як найтяжча міра покарання за різноманітні політичні, релігійні злочини та найважчі злочини проти особи у всіх грецьких містах достатньо широко практикувалося вигнання з країни. Але в переважній більшості випадків цей захід використовували у політичній боротьбі між олігархами та демократами, а також при встановленні тиранічної влади [9, с. 57].

Вигнання громадянина чи групи громадян зазвичай здійснювалося прийняттям декрету чи рішення царем, тираном, правлячою групою олігархів або ж народними зборами. Термін вислання як правило не обумовлювався і практично залежав від змін у політичній ситуації, але інколи бувало й довічне вигнання – ейфігія (αἰφυγία). Наприклад, відомо, що група громадян з Самосу перебувала поза межами батьківщини протягом 40 років, а з Платеї – 50 років [10, с. 75]. Як додаткові покарання при цьому застосовувалися позбавлення громадянства та конфіскація майна.

У випадках винесення рішення про вигнання за допомогою особливої процесуальної форми – остракізму, що був запроваджений в Афінах Клісфеном і широко використовувався там з V ст. до н.е. [11, с. 3], а пізніше був запозичений іншими державами (Аргосом, Мілетом, Сиракузами, Мегарами), покарання було менш суворим. Відомо, що в Афінах таке рішення приймали Народні збори шляхом таємного голосування (до урн опускалися черепки з видряпаними на них іменами) [12, с. 132-134]. При цьому необхідно було зібрати не менше 6 тисяч голосів. Засуджені виганялися з країни на 10 років. При цьому на збори та врегулювання домашніх справ надавався десятиденний термін [10, с. 75].

Прийняття рішень щодо вигнання не було рідкістю й у містах-державах

Північного Причорномор'я. На цей факт звертали увагу у своїх працях Е.І. Соломонік, Ю.Г. Виноградов, Д.П. Каллістов, Д.Б. Шелов та ін. [13, с. 204; 14; 15, с. 39; 16, с. 212; 17, с. 170]. Так, декрет з Ольвії III ст. до н.е. повідомляє про вигнання і ромадян, що вчинили стасис, тобто брали участь у заколоті, та порушили закони [10, с. 76]. В Ольвії, Херсонесі, інших полісах археологами виявлено значну кількість остраконів з написами «[такий-то], йди геть», «[такого-то] вигнано – так радійте ж» тощо. Цікаво, що з віднайдених у Херсонесі черепків для остракізму як мінімум два за палеографічними ознаками датуються першою чвертю V ст. до н.е., тобто якщо не передують, то принаймні синхронні першому суду черепків, який відбувся в Афінах у 488-487 р. до н.е. Це дозволило Ю.Г. Виноградову та М.І. Золотарьову дійти висновку щодо відсутності часу для копіювання далекою таврійською колонією афінської юридичної моделі [18, с. 112]. Порівняльний аналіз херсонеських та афінських остраконів дав дослідникам змогу твердо констатувати, що в таврійській апоїкій – Херсонесі принаймні з самого початку V ст. до н.е. і як мінімум до кінця цього століття (якщо не до кінця наступного) без усякої перерви регулярно застосовувався один з найрадикальніших заходів для охорони грецької демократії – остракізм [18, с. 114]. «Навряд чи варто сумніватися нині у тому, що херсонеський остракізм з'явився не як копія афінського, але як спадок метрополій, де він був у ходу», – зауважували Ю.Г. Виноградов та М.І. Золотарьов [18, с. 125].

У 1977 р. під час археологічних розкопок Херсонесу В.О. Кутайсовим було віднайдено викарбуваний на вапняковій плиті закон щодо амністії політичних злочинців, датований першою чвертю III ст. до н.е. У ньому йдеться про повернення на батьківщину осіб, раніше вигнаних з Херсонесу (φυγάδεύων). Спеціально обрана комісія протягом десяти днів після повернення вигнанців мусила повернути їм будинки та інше раніше конфісковане майно [19, с. 45]. Відповідне судове рішення мало бути прийняте не пізніше ніж за 50 днів з моменту виходу закону [10, с. 77].

Е.І. Соломонік, яка дослідила політичні умови прийняття закону про повернення вигнанців до Херсонесу, дійшла цілком закономірного висновку: необхідність опрацювання спеціального закону свідчить про те, що мова йшла не про одиниці, а про десятки й сотні політичних вигнанців, які були позбавлені батьківщини внаслідок узурпації влади антидемократичними елементами. З відновленням демократичного ладу усі питання пов'язані з їх поверненням врегульовувалися державою, що свідчить про достатньо високий рівень розвитку державних інститутів та правової свідомості суспільства.

Тяжким покаранням була атимія (ἀτιμία) – позбавлення всіх або деяких громадянських прав [20, с. 180-181]. Як зазначав Г. Бузольт, посиляючись на Андокіда, повна атимія не лише позбавляла підданого цьому покаранню (ἀτιμος) усіх політичних прав, але й закривала йому доступ на ринок та до святилищ, віднімала право порушувати справи у суді [21, с. 184]. Ця кара, як правило, призначалася судом за здійснення підкупу посадових осіб, розтрату, неправдиве свідчення, невиконання сином обов'язків

щодо своїх батьків. в деяких випадках за заняття проституцією тощо. Кори-
стування втраченими внаслідок атимії правами вважалося тяжким злочи-
ном, за яке винний за вирокom суду міг бути підданий смертній карі. Ати-
мія продовжувалася протягом усього життя і навіть могла поширюватися
й на дітей засудженого. Повною атимією на певний обмежений період
могли каратися державні боржники та їхні спадкоємці (до погашення їхньо-
го боргу). Відновлення втрачених прав могло здійснюватися лише внаслі-
док рішення Народних зборів [22, с. 571].

Досі однозначно не вирішено питання щодо наявності в кримінально-
му праві античних греків, і, зокрема, у державах Північного Причорномор-
'я, покарання у вигляді позбавлення волі. Під час розкопок Херсонесу
2002 р. було виявлено «боргову яму», шоправда, більш пізнього періоду,
на стінах якої археологами виявлено графіті, очевидно, зроблені в'язнями
[23, с. 65]. Відомо, що в Афінах з давніх часів практикувалося тюремне
ув'язнення за несплату боргу у визначений термін. Багато афінських гро-
мадян позбавлялися в такий спосіб честі і волі, поки Солон не припинив дії
такої суворої норми в приватних відносинах громадян між собою. З того
часу лише державних боржників та несумлінних державних відкупників
позбавляли волі без подальшого суду й ув'язнювали до в'язниці, якщо
Рада знаходила це доцільним. При громадських обвинуваченнях (апагозі,
ефегесії, ендексії та ейсангелії) тюремне ув'язнення могло бути засто-
совуване за несплату грошового штрафу. Однак громадян не можна було ні
зв'язувати, ні позбавляти волі в тому випадку, якщо як мінімум три інших
особи того ж класу ручалися за порушника. Тюремна справа знаходилася
в Афінах у завідуванні одинадцяти посадовців, які відповідали також і за
виконання тілесних покарань та страти шляхом отруєння які здійснювали-
ся у тюремних приміщеннях [20, с. 1117].

До вільних людей, як громадян, так і негромадян даного полісу, засто-
совувалися також такі види покарання як продаж у рабство, тілесні пока-
рання, штраф – грошове стягнення зі злочинця, конфіскація майна. Вільно-
відпущеник, що вчинив злочин міг бути знову повернений до рабства.
Одним з найчастіше застосовуваних видів покарання була конфіскація
майна. Вона могла застосовуватися, наприклад, до державних боржників
[21, с. 249]. Конфісковане майно надходило на користь держави, і це було
одним із звичайних джерел поповнення державної казни [22, с. 372-373].

Широко використовувалися штрафи (τιμῆματα). Їх розміри визнача-
лися судом в залежності від тяжкості скоєного злочину. Так, значний штраф
призначався за безпідставне звинувачення громадянина у державному
злочині, якщо таке рішення приймалося більше ніж 4/5 загального складу
суду [24, с. 289]. Якщо після закінчення визначеного судом терміну штраф
не сплачувався, його сума збільшувалася вдвічі; крім того, неплатник міг
бути включений до списку державних боржників, що мало наслідком ати-
мію чи позбавлення волі до сплати всієї суми штрафу [22, с. 373].

Законом Каноба про грошовий обіг для порушників «правил здійснен-
ня валютних операцій» передбачалося покарання у вигляді конфіскації
грошей та товару і накладення штрафу. При цьому п. 3 закону чітко роз'

яснювався порядок застосування цієї правової норми: «Стягувати будуть з тих, хто порушив в чомусь цю постанову, ті, які візьмуть на відкуп штрафи з порушників закону, переслідуючи їх у судовому порядку» [25, с. 15].

У деяких випадках виконання судових рішень про стягнення штрафів та конфіскацію майна могло передаватися навіть цілим спілкам відкупників (τελώνοι), на чолі з телонархами (τελώνάρχαι) або ж архонами (ἀρχονοι), які укладали угоди з Радою, у компетенції якої перебували відкупни. Ймовірно, що в полісах Північного Причорномор'я, як і в Афінах, відкупниками могли бути не лише громадяни, а й вільновідпущеники. Вони усіляко підтримувалися державою. Відкупники-громадяни навіть звільнялися на час відкупу од відбування військової повинності аби вони мали змогу без перешкод виконувати свої обов'язки. Але водночас на них могли накладатися суворі стягнення у випадку ненадання у встановлений термін викупної суми та за інші порушення, відповідно до законів щодо державних боржників. Порушники в адміністративному порядку могли затримуватися і навіть катуватися атимією. Якщо ж і після цього відкупник не розраховувався з державою, то по закінченні певного терміну сума подвоювалася і майно відкупника конфісковувалося [24, с. 290]. Конфіскація майна здійснювалася також у випадках виявлення контрабанди. Вилучене майно (δημιότροχα) переходило у власність держави і продавалося з аукціону [24, с. 289].

Всі перелічені покарання застосовувалися тільки до вільних людей, як громадян, так і негромадян. Що ж стосується рабів, то вони могли бути покарані за вироком суду, але переважно з волі самого господаря. Різноманітні способи жорстокого їх покарання за здійснення найтяжчих злочинів описані Гомером:

Всі на канаті вони голова з головою повисли,
Петлями шию стягнули у кожної, і незабаром
Смерть їх спіткала: ногами посмикавшись, вщухли невдовзі.
Потім втягли силоміць на подвір'я Мелактія – зразу
Міддю нещадною видерли ніздрі, обрізали вуха,
Руки і ноги відсікли. І потім, в шматки порубавши,
Кинули його на з'їдень жаднучим собакам [26, XX, 471-477].

Суворо каралося вбивство рабом громадянина. У «Законах» Платона містилася наступна норма: «Якщо раб уб'є вільну людину навмисно... і буде засуджений, нехай громадський кат відведе його до могили убитого... і там покарає його бичуванням – стількома ударами, скільки призначить той, хто виграв процес, – і якщо від цього убивця не помре, нехай кат доб'є його» [27, с. 40].

Але від несправедливих кар життя та здоров'я рабів у певних випадках захищалися релігійними та державними нормами: у випадку несправедливого покарання господарем раб міг втекти від нього, знайти притулок у деяких храмах, де раба не можна було схопити, і він мав право просити продати його іншому господарю за рішенням суду [22, с. 201].

Таким чином, на підставі аналізу нарративних та епіграфічних джерел, а також врахувавши висновки, зроблені в історичній науковій літературі, можемо впевнено констатувати: вже у другій половині I тис. до н.е. у

полісах Північного Причорномор'я існувала достатньо складна та розгалужена система покарань. Саме розуміння покарання, система покарань тут значною мірою збігалися із тими, що існували в інших еллінських державах, хоча малися й певні розбіжності, зумовлені місцевою специфікою.

- Список літератури:** 1. Дуюнов В.К. Проблемы уголовного наказания в теории, законодательстве и судебной практике: Монография. – Курск, 2000. 2. Плутарх. Избранные жизнеописания: В 2-х т. / Сост. М. Томашевская. – М., 1986. – Т. 1. 3. Долженков О.Ф., Запорожцева Г.С., Кіцул А.П., Тищенко М.В. Психологія і оперативно-розшукова діяльність (історично-правовий нарис) // Вісник Одеського інституту внутрішніх справ. – 2001. – № 4. – С. 88-96. 4. Орел В.Э. Об одном институте индоевропейского права. Опыт лингвистического комментария // Вестник древней истории. – 1986. – № 1. – С. 130-144. 5. Словарь античности / Пер. с нем. – М., 1989. 6. Ярхо В.Н. Кровавая месть и божественное возмездие в «Орестее» Эсхила // Вестник древней истории. – 1968. – № 4. – С. 56-69. 7. Латышев В.В. Очерк греческих древностей. Ч. 2. Богослужбные и сценические древности. – СПб., 1889. 8. Блаватская Т.В. Очерки политической истории Боспора в V-IV вв. до нашей эры. – М., 1959. 9. Seibert J. Die Politischen Flüchtlinge und Verbannten in der griechischen Geschichte. – Darmstadt, 1979. 10. Фрагмент надписи из Херсонеса о политических изгнанниках // Вестник древней истории. – 1984. – № 3. – С. 72-81. 11. Суриков И.Е. Функции института остракизма и афинская политическая элита // Вестник древней истории. – 2004. – № 1. – С. 3-30. 12. Пельман Р. фон. Очерк греческой истории и источниковедения. – СПб., 1999. 13. Виноградов Ю.Г. Рец.: Seibert J. Die Politischen Flüchtlinge und Verbannten in der griechischen Geschichte. – Darmstadt, 1979 // Вестник древней истории. – 1982. – № 2. – С. 203-205. 14. Виноградов Ю.Г. Синопа и Ольвия в V в. до н.э. Проблема политического устройства // Вестник древней истории. – 1981. – № 2. – С. 65-89. 15. Виноградов Ю.Г. Декрет в честь Антестерия и кризис Ольвийского полиса в эпоху эллинизма // Вестник древней истории. – 1984. – № 1. – С. 51-80. 16. Каллистов Д.П. Очерки по истории Северного Причерноморья античной эпохи. – Л., 1949. 17. Шелов Д.Б. Феодосия, Гераклея и Спартокнды / // Вестник древней истории. – 1950. – № 3. – С. 162-173. 18. Виноградов Ю.В., Золотарев М.И. Херсонес изначальный // Древнейшие государства Восточной Европы. 1996-1997 гг. Северное Причерноморье в античности: Вопросы источниковедения. – М., 1999. – С. 91-129. 19. Соломоник Э.И. Каменная летопись Херсонеса. Греческие лапидарные надписи античного времени. – Симферополь, 1990. 20. Любкер Ф. Реальный словарь классических древностей / Под ред. Ф.Гельбке, Л.Георгиевского, Ф.Зелинского и др. – СПб., 1885. 21. Бузольт Г. Очерк государственных и правовых греческих древностей: Пер. с нем. – Харьков, 1890. 22. Гиро. II. Быт и нравы древних греков. – Смоленск: Русич, 2000. 23. Гавриленко О.А. Право античных держав Північного Причорномор'я. – Харків, 2004. 24. Латышев В.В. Очерк греческих древностей. Ч.1. Государственные и военные древности. – СПб., 1888. 25. Карышковский П.О. Монеты Ольвии. Очерк денежного обращения Северо-Западного Причерноморья в античную эпоху. – К., 1988. 26. Гомер. Одиссея / Пер. Б.Тен. – Харків, 2004. 27. Грейс Э. Правовое положение рабов в делах об убийстве (Афины V-IV вв. до н. э.) // Вестник древней истории. – 1974. – № 2. – С. 37-56.